Н.А.Харченко
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Уманського державного педагогічного університету;
Л.І.Лавренюк,
студентка Уманського державного педагогічного університету імені
Павла Тичини,
lili_cho@ukr.net

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ПІДЛІТКІВ У РОЗРІЗІ СОЦІЛЬНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ ТА СОЦІАЛЬНИХ СТРАХІВ

Особистість і процес її формування – це феномен, який рідко тлумачиться однаково різними дослідниками. З однієї точки зору формування і розвиток особистості обумовлюється її вродженими якостями й здібностями, а соціальне оточення при цьому мало впливає на цей процес. З іншої точки зору особистість формується і розвивається в ході соціального досвіду, а внутрішні риси і здібності особистості при цьому відіграють невелику роль. Але, незважаючи на відмінність поглядів, всі психологічні теорії особистості сходяться в одному: особистість стверджується і процес її становлення триває все життя.

Питання соціалізації не нове, воно досліджувалося Б. Ананьєвим, Л. Божович, Л. Виготським, В. Давидовим, Д. Ельконіним, В. Мухіною та ін. Ці дослідження стосувалися переважно психологічних та психічних аспектів соціалізації (адаптація, реалізація, рефлексія тощо). Сутність і структуру соціалізації досліджували вітчизняні й зарубіжні вчені І. Андреєнкова, Б. Вульфов, Н. Голованова, В. Гурова, С. Іконнікова, В. Караковський, Л. Коган, І. Кон, В. Лісовський, П. Лямцев, В. Москаленко, А. Мудрик, С. Савченко, а також Е. Дюркгейм, Дж. Коулмен, Г. Мендра, Т. Парсонс, Н. Таллмен та ін.

Однак, не дивлячись на велику кількість теоретичних і експериментальних досліджень, значні питання проблеми соціалізації та вивчення особливостей соціальних страхів показують, що недостатньо вивчені емпіричні питання впливу соціальних страхів на соціалізацію підлітків.

Важливим світоглядно-філософським підґрунтям педагогічного осмислення проблем соціалізації в умовах сучасних суспільств, наразі західноєвропейських, є науковий доробок представників франкфуртської школи, зокрема теорія «комунікативної дії» Ю. Хабермаса. Згідно з цією теорією, вироблення соціальних норм і цінностей повинно здійснюватися не шляхом наслідування традиції, не на основі вимог монологічного розуму, а в сфері розмовно-комунікативної дії. Ці провідні ідеї німецького філософа значною мірою сприяли виникненню комунікативної педагогіки, яку автор мислив як теорію соціалізації.

Соціологічне вивчення соціалізації ґрунтується на осягненні соціуму як цілісної функціональної системи. Застосування цієї пізнавальної парадигми у педагогічній науці відкриває додаткові можливості щодо вивчення суспільного цілого як соціального середовища, в якому розгортається педагогічна діяльність. Завдяки цьому уможливлюється систематичне співвіднесення та об’єктивна оцінка, а відтак і ефективне коригування, педагогічних впливів на учнів, натомість і соціалізаційних, у відповідності до умов і вимог соціальної реальності [3]. Основними соціологічними концепціями особистості згідно з класифікацією Д. В. Ольшанського [2] є такі: теорія «дзеркального я»; рольова теорія; теорія необіхевіоризму; теорія соціальної установки; концепція сукупності соціогенних потреб і орієнтацій, що формуються суспільством. У психології соціалізація розглядається як здатність індивіда включатися в цілеспрямовану діяльність суб'єктів різних соціальних інституцій завдяки інтеріоризації системи соціальних настанов (Н. Дембицька, Т. Карабін, М. Коць, О. Лютак, В. Москаленко та ін.).

Отже, протягом тривалого часу дослідниками різних наук здійснювався аналіз особливостей соціалізації особистості. Багатий досвід та напрацювання стали основою для сучасних досліджень. Соціалізація – це процес і кінцевий результат взаємодії людини з природним, предметним, соціокультурним середовищем, це результат виховання громадянина держави, його фізичного, психічного, соціального і духовного розвитку. Соціальне середовище, в якому формується особистість, треба розуміти не тільки як оточення, але й як систему можливостей, вимог та очікувань, яка виконує конструктивні й диригентські функції щодо цього процесу [6, с. 7].

В процесі формування самосвідомості індивіда, засвоєння досвіду і цінностей суспільства – процесі соціалізації, основою формування і розвитку особистості дитини якого є, у першу чергу, сімейне оточення, умови сімейного виховання. Наслідком соціального сирітства є порушення усього процесу соціального розвитку дитини, становлення її як соціальної особистості (Я. О. Гошовський, В. О. Сухомлинський, А. В. Мудрик) [4].

Особистість і процес її формування – це феномен, який рідко тлумачиться однаково різними дослідниками. З однієї точки зору формування і розвиток особистості обумовлюється її вродженими якостями й здібностями, а соціальне оточення при цьому мало впливає на цей процес. З іншої точки зору особистість формується і розвивається в ході соціального досвіду, а внутрішні риси і здібності особистості при цьому відіграють невелику роль. Але, незважаючи на відмінність поглядів, всі психологічні теорії особистості сходяться в одному: особистість стверджується і процес її становлення триває все життя.

Становлення особистості розглядається як результат перебування особистості у певному соціумі, в якому вона розвивається. В процесі формування самосвідомості індивіда, засвоєння досвіду і цінностей суспільства – процесі соціалізації, основою формування і розвитку особистості дитини якого є, у першу чергу, сімейне оточення, умови

сімейного виховання. Наслідком соціального сирітства є порушення усього процесу соціального розвитку дитини, становлення її як соціальної особистості (Я. О. Гошовський, В. О. Сухомлинський, А. В. Мудрик) [4]. Деформація сімейних стосунків, асоціальні прояви поведінки батьків і оточення впливають на процес становлення особистості дитини (М. І. Алексєєва [1, с. 480-482], М. І. Буянов, С. А. Воскобойнікова, В. С. Мухіна [5]).

Наше емпіричне дослідження включало кілька етапів. Достовірність та надійність отриманих результатів визначалась репрезентативністю вибірки; створенням адекватних умов обстеження; віковою репрезентативністю досліджуваних. Для розв'язання поставлених завдань у роботі використалися наступні емпіричні методи дослідження: «Шкали соціальної компетентності» А. Прихожан – для визначення рівня соціальної компетентності підлітків; методика діагностики соціально--психологічної адаптації К. Роджерса и Р. Даймонда; шкала Лібовіца; тест шкільної тривожності Філіпса.

Саме дослідження реалізовувалось у такі етапи: планування дослідження; визначення цілей і завдань; вибір методів і методик; збір даних, проведення діагностики; обробка емпіричного матеріалу дослідження; оцінювання результатів перевірки гіпотез, інтерпретація результатів; формулювання загальних висновків.

В ході дослідження соціальної компетентності підлітків нами було встановлено, що середні значення, отримані за субшкалами методики, вказують на підвищений рівень самостійності (12,12) та розвиток спілкування (11,25) у досліджуваних. На другому місці знаходиться ставлення до обов'язків (10,82) та впевненість в собі (10,41). Дані по окремих субшкалам дозволяють якісно проаналізувати сфери «випередження» і «відставання» в соціальній компетентності. Далі знаходимо загальну суму, отриману за всіма субшкалами та порівнюємо його з показниками соціального віку підлітків (рисунок 1).

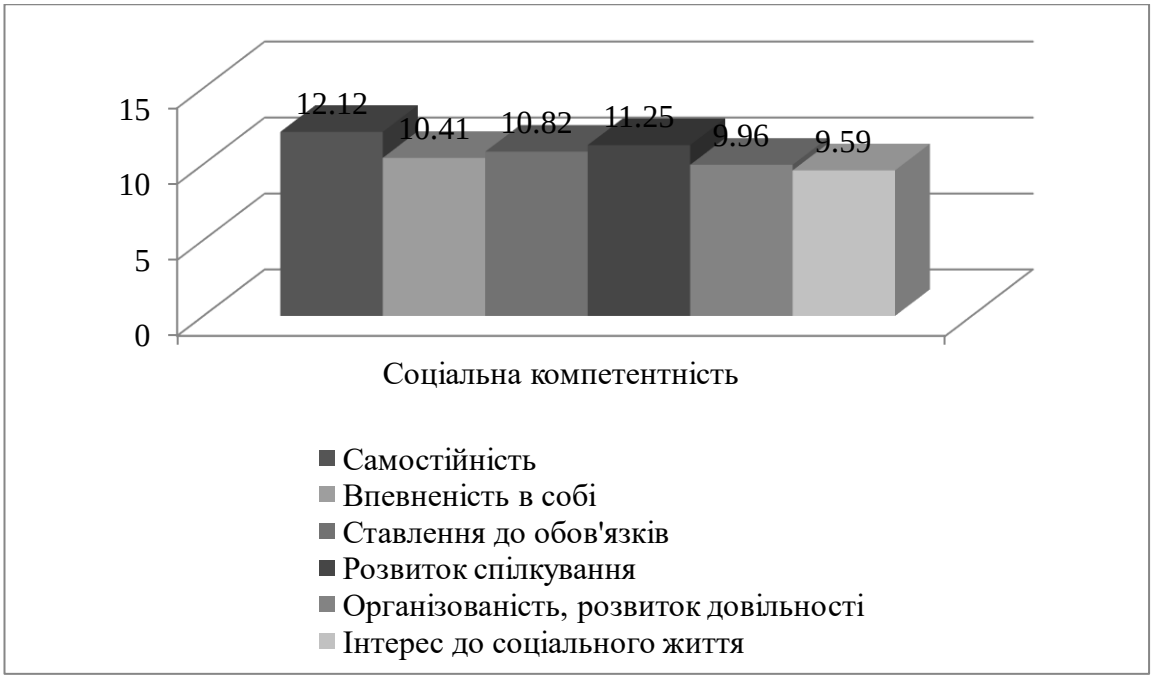

Рисунок 1. Особливості розвитку соціальної компетентності у підлітків

З рисунку 1 бачимо, що у 80% підлітків соціальна компетентність відповідає вікові та знаходиться в межах соціально-психологічного нормативу, у 20% – соціальна компетентність в цілому відповідає вікові та знаходиться в межах соціально-психологічного нормативу.

Наступним кроком нашого дослідження ми дослідили особливості соціально-психологічної адаптації. В ході роботи ми з’ясували, що нормативні середні показники в групі досліджуваних підлітків не перевищені. Пониженими виявилися показники за шкалою «шкала неправди», що вказує на достовірність отриманих результатів (таблиця 1).

Тобто, за шкалою «прийняття себе», яка відображає ступінь дружності-ворожості по відношенню до власного «Я» підлітки мають середній рівень схвалення себе в цілому і в істотних деталях, довіру до себе і позитивну самооцінку, демонструючи при цьому особистісну готовність до самозвинувачення. За шкалою «прийняття інших», що відображає рівень дружності-ворожості до оточуючих людей, до світу також в рівній мірі представлено як прийняття людей, схвалення їхнього життя і ставлення до себе в цілому, очікування позитивного ставлення до

себе оточуючих, так і критичне ставлення до людей, роздратування, презирство по відношенню до них, очікування негативного ставлення до себе.

Таблиця 1

Особливості соціально-психологічної адаптації

Шкала (показни	Норма	Значення в групі	Динаміка
А	(68-170) 68-136	126,0784	Норма
Д	(68-170) 68-136	113,2353	Норма
Н	(18-45) 18-36	15,4902	Нижче норми
ПС	(22-52) 22-42	26,6078	Норма
НС	(14-35) 14-28	26,3725	Норма
ПІ	(12-30) 12-24	20,4510	Норма
НІ	(14-35) 14-28	26,9608	Норма
ЕК	(14-35) 14-28	26,6275	Норма
ЕД	(14-35) 14-28	25,1569	Норма
ВК	(26-65) 26-52	34,6471	Норма
ЗК	(18-54) 18-36	32,1961	Норма
Д	(6-16) 6-12	10,8431	Норма
П	(12-30) 12-24	22,4510	Норма
Е	(10-25) 10-20	17,2941	Норма

А – адаптивність, Д – дезадаптивність, Н – шкала неправди, ПС – прийняття себе, НС – неприйняття себе, ПІ – прийняття інших, НІ – неприйняття інших, ЕК – емоційний комфорт, ЕД – емоційний дискомфорт, ВК – внутрішній контроль, ЗК – зовнішній контроль, Д – домінування, П – підпорядкованість. Е – ескапізм.

Шкала «емоційний комфорт» відображає характер основних емоцій у житті досліджуваних підлітків: він, здебільшого вказує на переважання позитивних емоцій, відчуття благополуччя свого життя. Шкали «внутрішній контроль» та «зовнішній контроль» відображають те, якою мірою людина відчуває себе активним об'єктом власної діяльності, і в якій – пасивним об'єктом дії інших людей і зовнішніх обставин. Отримані в результаті дослідження значення вказують на адекватність сприйняття підлітками навколишньої реальності та відповідність прийнятої ними особистісної відповідальності за своє життя.

І, нарешті, шкала «прагнення до домінування», яка відображає ступінь прагнення людини домінувати в міжособистісних стосунках

показує дуальність характерологічних проявів, властивих підлітковому віку: тут присутні як схильність пригнічувати іншу людину, відчувати перевагу над іншими, так і схильність до підпорядкування, м'якість, покірність.

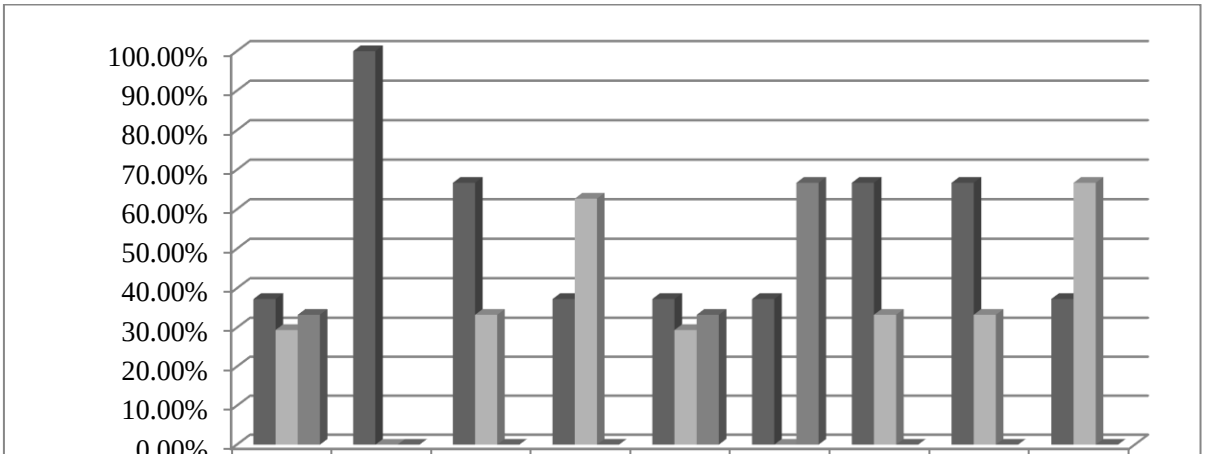
Вивчення вираженості соціофобії нами здійснювалося за допомогою шкали для оцінки соціальної тривоги М. Р. Лібовіца. Середнє значення в групі підлітків вказує на помірно виражену соціофобію (64,08), однак якісний аналіз дозволив встановити, що 66,7% підлітків мають помірно виражену соціофобію, 33,3% - достатньо виражену соціофобію. При цьому, підлітків, у яких ознак соціофобії немає не виявилося.

Особливості вираженості страхів у підлітків ми досліджували за допомогою тесту шкільної тривожності Філіпса. Середні показники загальної кількості розбіжностей, отримані серед підлітків вказують на підвищений рівень тривожності за такими чинниками шкільної тривожності, як страх ситуації перевірки знань (сер.знач. 67,31), загальна тривожність (сер.знач. 67,09), страх невідповідності очікуванням оточуючих (сер.знач. 66,53), загальний рівень шкільної тривожності (сер.знач. 56,82), страх самовираження (сер.знач. 55,04) та низька фізіологічна опірність стресу (сер.знач. 51,55).

Якісний аналіз результатів за кожним із чинників вказує на те, що 37,3% підлітків не демонструють ознак загальної тривожності, 29,4% мають підвищений рівень, а решта 33,3% - високий рівень тривожності (рисунок 2).

Тобто, у більшості досліджуваних підлітків загальний емоційний стан, пов'язаний з різними формами її включення в життя школи вказує на підвищений та високий рівень тривожності. При цьому, ознак переживання соціального стресу не відзначається: усі 100% підлітків мають показники в межах норми. 33,3% підлітків мають підвищений рівень за чинником фрустрації потреби в досягненні успіху та демонструють несприятливий

психічний фон, такий, що не дає змоги підліткам розвинути власну потребу в успіху, досягненні високого результату.

	загальна тривожність	переживання соціального стресу	фрустрація потреби в досягненні успіху	страх самовираження	страх ситуації перевірки знань	страх невідповідності очікуванням оточуючих	низька фізіологічна опірність стресу	проблеми і страхи в стосунках з учителями	загальний рівень шкільної тривожності
норма	37.30%	100%	66.70%	37.30%	37.30%	37.30%	66.70%	66.70%	37.30%
підвищена	29.40%	0%	33.30%	62.70%	29.40%	0%	33.30%	33.30%	66.70%
висока	33.30%	0%	0%	0%	33.30%	66.70%	0%	0%	0%

Рисунок 2. Рівень вираженості страхів у підлітків

Підвищений рівень страху самовираження має 62,7% підлітків. Тобто, більше половини вибірки мають негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із потребою саморозкриття, подання себе іншим, демонстрації своїх можливостей. Більш виражений у підлітків страх ситуації перевірки знань: 29,4% респондентів мають підвищений рівень тривожності, 33,3% - високий. Отже, більшість підлітків демонструють негативне ставлення й переживання тривоги у ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень та можливостей. Також виражений у підлітків страх невідповідності очікуванням оточуючих – 62,7% мають високий рівень тривожності та орієнтуються на значущість інших в оцінюванні своїх результатів, учинків, думок, мають тривогу з приводу оцінок, які дають навколишні, очікування негативного оцінювання.

У 33,3% респондентів відзначається підвищений рівень за чинником «низька фізіологічна опірність стресу» та мають такі особливості

психофізіологічної організації, які знижують здатність підлітків пристосовуватись до ситуацій стресового характеру, що підвищує ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний чинник середовища. Стільки ж підлітків мають страхи та проблеми в стосунках з учителями. Загалом, 62,7% підлітків демонструють підвищений рівень загальної шкільної тривожності.

Вплив страхів на соціалізацію підлітків ми досліджували за допомогою однофакторного дисперсійного аналізу ANOVA.

Таблиця 2

Вплив страхів на соціалізацію підлітків

		Сума квадратів	ст. св.	Середній квадрат	F	Знч.
Ставлення до обов'язків	Між групами	63,412	1	63,412	8,728	,005
	Всередині груп	356,000	49	7,265		
Підпорядкованість	Між групами	159,622	1	159,622	7,601	,008
	Всередині груп	1029,005	49	21,000		
Загальна тривожність	Між групами	14238,84	1	14238,838	146,463	,000
	Всередині груп	4763,672	49	97,218		
Переживання соціального стресу	Між групами	200,250	1	200,250	309,811	,000
	Всередині груп	31,672	49	,646		
Фрустрація потреби в досягненні успіху	Між групами	1359,275	1	1359,275	324,157	,000
	Всередині груп	205,470	49	4,193		
Страх самовираження	Між групами	3653,906	1	3653,906	83,664	,000
	Всередині груп	2140,015	49	43,674		
Страх ситуації перевірки знань	Між групами	6415,511	1	6415,511	56,893	,000
	Всередині груп	5525,470	49	112,765		
Страх невідповідності очікуванням	Між групами	4882,625	1	4882,625	35,214	,000
	Всередині груп	6794,081	49	138,655		
Низька фізіологічна опірність	Між групами	1709,804	1	1709,804	448,447	,000
	Всередині груп	186,823	49	3,813		
Проблеми і страхи в стосунках з учителями	Між групами	4677,666	1	4677,666	559,011	,000
	Всередині груп	410,020	49	8,368		
Загальний рівень шкільної тривожності	Між групами	4994,058	1	4994,058	158,147	,000
	Всередині груп	1547,354	49	31,579		

З таблиці 2 ми бачимо, що встановлено зв'язок соціофобії та: шкали соціальної компетентності у підлітків, яка відповідає за ставлення до обов'язків (F-8,727, при $p \leq 0,005$), шкали соціально-психологічної адаптації

(підпорядкованість) (F-7,601, при p≤0,008) та усіх чинників шкільної тривожності (при p≤0,001). Тобто, можна стверджувати, що соціальний страх у вигляді страху спілкування впливає на рівень соціально-психологічної адаптації, усі складові чинники шкільної тривожності та ставлення до обов'язків в контексті соціальної компетентності підлітків.

Профілактику порушення соціалізації у підлітків, підвищення психологічної культури всіх учасників навчально-виховного процесу психолог реалізовує через проведення бесід з батьками та педагогами з метою підвищення їх психологічної компетентності, формування у педагогів, батьків підлітків загальної психологічної культури (лекції, семінари, бесіди, тренінги і т. п.); попередження психологічного перевантаження і невротичних зривів, пов'язаних з несприятливими умовами життя, навчання та виховання дітей (участь в складанні розкладу уроків, режиму роботи загальноосвітнього закладу та ін.); створення сприятливого психологічного клімату в освітньому закладі через оптимізацію форм спілкування. Дана діяльність має здійснюватись протягом усього року.

Надання допомоги батькам підлітків, які зазнають труднощів в поведінці, навчанні, самопочутті здійснюються не тільки в формі групових та індивідуальних занять, а й у формі тренінгів.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєва М. І. Сімейна взаємодія та вплив на формування особистості: тези міжнар. наук.-практ. конф. «Демографічна ситуація в карпатському регіоні: реальність, проблеми, прогнози на XXI століття» / М. І. Алексєєва. – Чернівці-Київ, – 1996. – С. 480-482.

2. Голованова Н. Социализация младших школьников: педагогическая реальность и забота воспитателя // Воспитание школьников. – 2003. – № 4. – С. 2-4.

3. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абриси. – К.: ВіРА ІНСАЙТ, 2000. – 444 с.

4. Мудрик А. В. Роль соціального оточення у формуванні особистості підлітка / А. В. Мудрик. – К.:, Знання, 1979. – 150 с.

5. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество / В. С. Мухина. – М.: Академия, 1998. – 624 с.

6. Радул В. Соціалізація й розвиток особистості // Шлях освіти. – 2006. – № 2. – С. 7-13.

REFERENCES

1. Aleksieieva M. I. Simeina vzaiemodiia ta vplyv na formuvannia osobystosti: tezy mizhnar. nauk.-prakt. konf. «Demohrafichna sytuatsiia v karpatskomu rehioni: realnist, problemy, prohnozy na KhKhI stolittia» / M. I. Aleksieieva. – Chernivtsi-Kyiv, – 1996. – S. 480-482.

2. Holovanova N. Sotsyalyzatsyia mladshykh shkolnykov: pedahohycheskaia realnost y zabota vospytatelia // Vospytanye shkolnykov. – 2003. – № 4. – S. 2-4.

3. Lavrychenko N.M. Pedahohika sotsializatsii: yevropeiski abrysy. – K.: ViRA INSAIT, 2000. – 444 s.

4. Mudryk A. V. Rol sotsialnoho otochennia u formuvanni osobystosti pidlitka / A. V. Mudryk. – K.:, Znannia, 1979. – 150 s.

5. Mukhyna V. S. Vozrastnaia psykholohyia: fenomenolohyia razvytyia, detstvo, otrochestvo / V. S. Mukhyna. – M.: Akademyia, 1998. – 624 s.

6. Radul V. Sotsializatsiia y rozvytok osobystosti // Shliakh osvity. – 2006. – № 2. – S. 7-13.